

22. Соболева, И. Социальная политика как фактор устойчивого развития / И. Соболева // Проблемы теории и практики управления. — 2003. — № 3. — С. 67–73.
23. Булеев, И. П. Возможно ли разделение бизнеса и власти в странах с рыночной экономикой? / И. П. Булеев, Н. Е. Брюховецкая // Наук. праці Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. : економічна. — 2006. — Вип. 103-1. — С. 58–64.
24. Майданов, В. «Саранча» на медийном поле / В. Майданов // Свобода слова 2000. — 2006. — № 51. — С. 1.
25. Губін, К. Г. Еволюція умов людського розвитку за різних систем формування доходів / К. Г. Губін // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. — 2011. — № 3 (6). — С. 67–74.

ТЕМА 8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ БОРОТЬБИ З СОЦІАЛЬНОЮ НЕРІВНІСТЮ

О. О. Чуприна, кандидат економічних наук, доцент

Історія людства не знає жодного типу суспільства, для якого не був би характерним нерівномірний розподіл благ, обов'язків, прав та можливостей між окремими індивідами або їх групами. Існує безліч критеріїв, які можуть бути покладені в основу соціальної стратифікації, — розподілу суспільства на групи, що посідають різне місце в суспільній ієрархії. Серед них можна виділити чотири основні ознаки, за якими оцінюється соціальна структура суспільства: дохід як головний критерій стратифікації, обсяг влади, рівень освіти та престиж професії (заняття) [1, с. 31].

Слід звернути увагу на те, що під час формування постіндустріального суспільства спостерігається постійне зростання ролі рівня освіти як критерія соціальної стратифікації (теорія Д. Белла). Причому його вагомість стає настільки значною, що витісняє усі інші критерії. Саме освіта, знання та інформація дають людині доступ до високооплачуваних та престижних посад, дають владу [2, с. 71–73].

Зрозуміло, що обрані критерії соціальної стратифікації не є єдиною основою структуризації суспільства. Вибір класифікаційних ознак має залежати від цілей дослідження, наявної інформації (складності її отримання, достовірності, повноти, своєчасності тощо).

Науковці на пострадянському просторі пропонують власні системи критеріїв соціальної стратифікації. Так, на думку російського соціолога В. Ільїна, індикаторами соціального статусу виступають: адміністративна і політична влада; наявність і обсяг капіталу як вияв економічної влади; обсяг особистого майна (непродуктивного багатства); обсяг і характер доходів; моральна винагорода, престиж, вплив (духовна влада); умови праці (шкідливість для

здоров'я, ризик для життя, ступінь комфортності робочого місця і под.); перспективи для вертикальної висхідної соціальної мобільності; наявність і проведення вільного часу; задоволеність своїм статусом [1, с. 34].

Український соціолог С. Макеєв наводить таку типологію критеріїв соціальної стратифікації: значущість (вагомість у суспільстві, що дає можливість претендувати на певні соціальні блага, добиватись їх); честь і слава (суспільна повага і престиж); знання/інформація (нерівність, пов'язана з рівнем знань, компетенції); багатство; адміністративна та політична влада [3, с. 89–90].

Очевидно, що складності в отриманні достовірних, повних та своєчасних даних за класифікаційними ознаками значною мірою знижують можливості їх використання на практиці. Тому часто поряд з об'єктивними оцінками використовують суб'єктивні, що базуються на принципі самоідентифікації, тобто на думці самих респондентів відносно того, до якої соціальної групи вони належать. Недоліком самоідентифікації є суб'єктивність оцінки, тому на практиці часто поєднують об'єктивний та суб'єктивний підходи.

Важливу роль у визначенні сутності та обґрунтуванні оптимальних меж соціальної нерівності є дослідження джерел її виникнення. Прийнято виділяти два основні методологічні підходи до тлумачення природи соціального розшарування: функціональний та конфліктний.

Теорії функціоналізму базуються на положенні про природність, неминучість, справедливість та необхідність соціальної нерівності. Це пояснюється наявністю різноманітних соціальних ролей, які мають для суспільства різну значущість і для виконання яких необхідні різні здібності та витрати зусиль. Тому виконавці цих ролей заслуговують на різну за розміром винагороду. Представники цього напрямку (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур та ін.) наголошують на необхідності соціальної нерівності для забезпечення ефективного функціонування будь-якої суспільної системи [1, с. 77–79]. Недоліками функціонального підходу є відсутність пояснень: по-перше, диспропорцій між суспільним значенням окремих ролей та їх винагородою; по-друге, сутичок та боротьби інтересів між представниками різних суспільних груп, особливо зважаючи на те, що такі протистояння іноді набувають вибухового, деструктивного характеру, зумовлюючи зворотний рух суспільного розвитку.

Спроби дати відповіді на означені питання були здійснені в межах конфліктного підходу, найбільш впливовими представниками якого називають К. Маркса та М. Вебера [1, с. 72–77].

К. Маркс вважав, що соціальна нерівність має об'єктивну природу: наявність чи відсутність у окремих економічних суб'єктів прав власності на засоби виробництва. Власники засобів виробництва отримують можливість

присвоювати собі його результати — додану вартість. За К. Марксом, і у рабовласницькому, і у феодальному, і у капіталістичному суспільстві існують два антагоністичні класи: ті, які володіють засобами виробництва, і ті, які їх не мають та змушені працювати на представників панівного класу. Панівний клас власників засобів виробництва живе за рахунок експлуатації представників іншого класу, що зумовлює постійну класову боротьбу, внаслідок загострення якої відбувається соціальний вибух. Його результатом стає руйнування старого ладу і поява нового.

К. Маркс не обмежувався аналізом конфліктів, що виникають між двома основними класами. Він зауважував, що можливі також суперечності між представниками одного класу. Так, у капіталістичному суспільстві можливі конфлікти інтересів: між власниками промислового, торговельного та позичкового капіталів; між великими і дрібними власниками; між найманими робітниками за робочі місця, причому часто розмежування між ними визначається національними або релігійними ознаками [1, с. 73].

М. Вебер дивиться на природу соціальної нерівності ширше. В основу соціальної стратифікації не тільки покладено майнову нерівність, як це робив К. Маркс, а ще й акцентовано на існуванні нерівності у статусі (престижі) та владі. Також зауважується, що економічні відмінності пояснюються не тільки власністю на засоби виробництва, а й професійними вміннями та досвідом. М. Вебер розглядає структуру суспільства як багатовимірну систему, в якій становище кожної соціальної групи визначається за трьома критеріями: багатством, престижем (соціальною репутацією) та владою (в першу чергу політичною). Усі три складові пов'язані між собою, хоча цей зв'язок не можна назвати тісним. Так, не завжди політичні партії складаються з людей, що мають однакове економічне становище, або люди, що мають рівні статки, користуються однаковою повагою в суспільстві [4, с. 95, 99]. Отже, особлива заслуга М. Вебера полягає в обґрунтуванні багатовимірності та складності соціальної структури суспільства.

Слід зазначити, що функціональний та конфліктний підходи до визначення джерел соціальної нерівності хоча і протилежні, але не взаємовиключні. Вони з різних сторін пояснюють природу розшарування сучасних суспільств, розкриваючи різні погляди не тільки на соціальну нерівність, а й на ступінь справедливості цього явища. Представники функціонального підходу вважають соціальну нерівність справедливою і корисною, бо вона виступає мотивом до високопродуктивної діяльності. Їх опоненти — прихильники конфліктного підходу, навпаки, наголошують на його несправедливості, яке заважає повною мірою реалізувати людський потенціал.

Причиною такого незбігу серед інших є різне розуміння сутності соціальної справедливості. Можна виділити два значення цієї категорії:

1) рівність результатів — права індивідів на отримання благ для задоволення власних потреб мають бути рівними, незалежно від їх зусиль і здібностей (використовується в конфліктному підході);

2) рівність можливостей — кожен має однакові шанси домогтися в житті певних результатів завдяки своїм здібностям та зусиллям (притаманний функціональному підходу).

На нашу думку, прагнення досягти соціальної рівності в першому розумінні є шкідливим. Воно гальмує соціально-економічний розвиток країни, адже індивіди втрачають стимули до ефективної діяльності. До того ж, такий підхід суперечить принципам економічної справедливості.

Соціальна рівність у другому розумінні передбачає відсутність будь-яких перешкод для розвитку та реалізації своїх можливостей. Подібний підхід, навпаки, сприяє якнайповнішій реалізації трудового, наукового, культурного та інших потенціалів країни. Розбудова постіндустріального суспільства вимагатиме поширення соціальної рівності в цьому сенсі. Тим не менш, слід розуміти, що й цей підхід важко визнати цілком справедливим, бо відкритими залишається низка питань. Зокрема, про те, хто і як визначає внесок кожного індивіда в розвиток суспільства; чому одні види діяльності визнаються для суспільства більш важливими і оплачуються краще, ніж інші. Або чому ігноруються зусилля інших індивідів задля досягнення успіху певною особою. Так, високий рівень освіти є результатом не тільки власних старань людини, а й зусиль всього суспільства. Отже, «кращі» мають більший «борг» перед співгромадянами, тобто оплата їх праці має бути зменшена на «відсотки» за цим «боргом», при цьому правильно визначити їх розмір також дуже складно.

Таким чином, соціальна нерівність є вічною хоча б тому, що природні здібності окремих індивідів завжди відрізнятимуться. Повна соціальна рівність недосяжна, але подальше вдосконалення продуктивних сил, що зумовлює перехід від індустріальної до постіндустріальної економічної системи, робить тенденцію до її зростання невідвратною. Така закономірність обумовлює підвищення ролі власних здібностей та зусиль індивідів у визначенні їх місця у соціальній ієрархії. Але такі можливості були не завжди. Всі системи стратифікації, що історично існували, можна поділити на дві групи: відкриті та закриті. *Відкрита система стратифікації* — це така соціальна структура, члени якої можуть досить легко та без суттєвих перешкод змінювати свій соціальний статус. *Закрита система*, навпаки, передбачає повну або майже повну неможливість зміни становища окремого індивіда в суспільній ієрархії [4, с. 234].

За іншою класифікацією можна виділити чотири основні системи соціальної стратифікації: рабство, касты, стани та класи [5, с. 240]. Більшість сучасних суспільств є класовими. Найчастіше класове суспільство поділяють на

три частини: багаті (вищий клас), заможні (середній клас) та бідні (нижчий клас). Кожна з цих частин у свою чергу поділяється на підкласи (прошарки, страти). При цьому кожна країна має свої особливості.

Оцінити соціальну структуру суспільства означає в першу чергу визначити склад окремих соціальних груп, а також їх питому вагу в загальній чисельності населення країни. Наступним кроком має стати дослідження причин і наслідків такої ситуації, а також виявлення закономірностей та обґрунтування перспектив розвитку цього суспільства.

Важливо виявити ознаки, які визначають шанси індивіда посісти певне місце в соціальній ієрархії. Аби їх назвати, необхідно з'ясувати, чи існують певні характеристики, за якими суспільство можна розбити на групи, шанси котрих на досягнення соціального успіху суттєво відрізняються. Серед таких ознак найчастіше називають: вік, стать, стан здоров'я, місце проживання, соціальне походження, склад родини, расу та національність, релігійну належність, наявність окремих особистих здібностей та якостей, суспільних зв'язків тощо.

Можна виявити загальну закономірність: чим більш працездатною є людина, чим більші можливості дає їй оточення та чим більше зусиль вона сама докладає, тим вона має вищі шанси на досягнення високого соціального статусу. Так, за віковою ознакою люди середнього працездатного віку в середньому мають вище соціальне становище порівняно з молоддю та пенсіонерами. За статтю жінки мають гірші шанси порівняно з чоловіками. Здорові мають більше шансів домогтися життєвого успіху порівняно з хворими. Шанси на поліпшення соціального становища індивіда прямо пов'язані з чисельністю мешканців населеного пункту, де він живе або працює. Мешканці міст мають переваги перед мешканцями сільської місцевості. Важливим є також соціальне походження: між соціальним статусом батьків та дітей існує досить тісний прямий зв'язок. У більшості країн є раси або національності, належність до яких значно знижує або підвищує шанси індивідів досягти високого становища в суспільстві. Так само це стосується релігійної належності, особливо якщо позиція як самої особи, так і всього суспільства в цьому питанні є яскраво вираженою. Можна виділити також особисті якості (активність і наполегливість, оптимізм і віра в себе, комунікабельність тощо) та здібності (інтелектуальні, творчі, фізичні) індивідів, що сприяють їх просуванню суспільними сходами. Шанси індивідів змінити своє соціальне становище залежать й від ступеня відкритості суспільств.

Процес переміщення окремих індивідів або їх груп у суспільстві називається *соціальною мобільністю*. Її головними причинами виступають, з одного боку, безпосередня непостійність і змінюваність соціальної структури суспільства, а з другого — індивідуальні особливості та здібності окремих

осіб [5, с. 266]. Виділяють такі форми соціальної мобільності: вертикальну і горизонтальну; індивідуальну і групову; внутрішньопоколінну і міжпоколінну; стихійну й організовану; потенційну і реальну.

Вертикальна мобільність — це таке соціальне переміщення індивіда або групи, яке супроводжується підвищенням або зниженням їх соціального становища. Горизонтальна мобільність передбачає переміщення між суспільними верствами, які перебувають на одному соціальному рівні [5, с. 266].

Індивідуальна мобільність має місце у випадку, коли переміщення осіб мало пов'язане із загальносуспільними перетвореннями, а більшою мірою визначається індивідуальними особливостями їх діяльності та розвитку. Групова мобільність передбачає колективні суспільні зрушення. Подібні перетворення, зокрема, можуть відбуватися внаслідок соціальних революцій або зміни політичних режимів, коли цілі класи підвищують або втрачають свій попередній рівень суспільної значущості [4, с. 426].

Внутрішньопоколінна мобільність — перехід індивіда із однієї соціальної групи до іншої протягом життя; міжпоколінна — визначається через порівняння соціальних статусів батьків і дітей у певний однаковий період їх життя [5, с. 266].

Стихійна мобільність відбувається без участі держави, організована — за умови державного управління. При цьому остання може здійснюватися як за згодою індивідів, так і без неї [4, с. 426].

Потенційна мобільність розглядається як здатність, прагнення та намагання індивідів змінити своє соціальне становище. Часто вона виступає базою для реальної (фактичної) мобільності. Сутність останньої полягає в реальному соціальному переміщенні осіб [1, с. 141].

Для оцінки соціальної мобільності використовують показники її обсягу, дистанції та напрямку. Перший з них визначається кількістю індивідів, що змінили свій статус. Цей показник може виступати як абсолютна величина, що вимірюється безпосередньо кількістю осіб, та як відносна, що визначається як їх частка у загальній чисельності населення країни або певної досліджуваної групи (вимірюється у відсотках). Дистанція мобільності показує, на яку кількість соціальних сходин змінилася суспільна позиція індивіда або групи. За напрямком, тобто за спрямуванням руху, визначають висхідну, спадну та горизонтальну мобільність [4, с. 430].

Доіндустріальні суспільства характеризуються низькими масштабами соціальної мобільності. В деяких з них суспільні переміщення цілком неможливі (касти). Становлення та розвиток індустріальних суспільств супроводжуються, по-перше, зростанням рівня особистої свободи громадян; по-друге, стрімким нарощуванням виробничих можливостей економік; по-третє, підвищенням ролі власних здібностей та зусиль індивідів у досягненні певних

соціально-економічних результатів. Усе це зумовлює значне підвищення соціальної мобільності.

Тенденція до нарощування обсягів та дистанції соціальних зрушень має зберегтися при формуванні постіндустріальних суспільств. Це пояснюється зростанням важливості знань та інформації, адже за таких умов соціальне становище індивіда в першу чергу має визначатися його власними інтелектуальними можливостями, а не досягненнями попередніх поколінь. Звісно, інтелектуальні можливості не є цілком і повністю власним досягненням окремих осіб. Значною мірою вони залежать від їх природних здібностей, рівня освіти та наполегливості, які в свою чергу багато в чому визначаються якостями, можливостями і зусиллями їх батьків та вчителів. Тим не менш, розвиток та становлення меритократії мають сприяти підвищенню соціальної мобільності. І лише коли індивідуальні здібності та зусилля стануть головними чинниками при визначенні соціального статусу індивіда, тільки тоді можна буде говорити про існування дійсно відкритих суспільств.

Отже, в першу чергу масштаби суспільних зрушень обумовлюються рівнем розвитку продуктивних сил, а також ступенем економічної та політичної стабільності в країні. Але важливими є також наявність доступу населення до освіти, рівень народжуваності, наявність у батьків можливостей передавати свою політичну або економічну владу в спадок, культурні особливості, що визнають досягнення більш високого статусу мірилом життєвого успіху осіб, тощо.

Як уже зазначалося, перехід від аграрної до індустріальної економіки супроводжувався значними соціальними зрушеннями. Це стосувалося як вищих, так і нижчих класів. При цьому зміни в правлячому класі відбулися значно швидше: частина аристократичних родин не змогла втримати своїх позицій та перейшла до нижчих верств, натомість верхній шар поповнився за рахунок нової буржуазії — представників нижчих верств, що змогли швидко нагромадити капітал, а також військових або революційних лідерів. На наступних етапах розвитку капіталістичних відносин подібні приклади швидкої висхідної мобільності стали рідкісними винятками. Що стосується процесів соціальної мобільності нижчих верств, то вона була тривалою і масштабною, тобто мала груповий характер. Можна виділити дві «хвилі» соціальної мобільності в період становлення та функціонування індустріальних економік: від селян до робочих та від робочих до робітників розумової праці. При цьому другий етап можна вважати передвісником розвитку постіндустріального суспільства.

Таким чином, головним напрямком соціальної мобільності в умовах індустріального та становлення постіндустріального суспільства можна вважати висхідний. Це, звісно, не виключає спадних соціальних переміщень окремих індивідів і навіть їх груп, наприклад, представників професій, що вимирають, або регіонів, що втратили свій ресурсний потенціал унаслідок виробничої

діяльності людей або природних лих тощо. Однак загальна висхідна тенденція зберігається, що призводить до збільшення частки середнього та зниження частки нижчого класу. Тому профіль соціальної нерівності в сучасних розвинених країнах є ромбовидним: близько 5 % населення є багатими та представляють вищий клас, 80 % складають середній клас, 15 % належать до категорії бідних, тобто нижчого класу [4, с. 9].

У сучасній Україні профіль соціальної нерівності має форму трикутника. Так, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, доходи українців глибоко поляризовані: до 1 % населення складають надбагаті (олігархи, фінансові магнати), ще 7–9 % — багаті (політичні діячі та вищий обслуговуючий персонал першої групи), частка середнього класу становить близько 20 %, решта, а це приблизно 70 % жителів країни, бідні [6, с. 83–84].

За даними ООН та Європейської соціологічної служби «Євробарометр» (табл. 8.1), у 2010 р. частка бідного населення в Україні становила 78 %, в той час, як в країнах Західної та Центральної Європи значення цього показника було в 4–8 разів нижчим [7, 108].

Таблиця 8.1

Часка бідного населення в країнах Європи в 2010 р. [7, 108]

Країна	Частка бідного населення, %
Ісландія	10
Норвегія	11
Швеція	12
Ірландія	16
Данія	12
Литва	20
Латвія	26
Росія	70
Нідерланди	11
Німеччина	15
Польща	17
Бельгія	15
Чехія	9
Словаччина	11
Україна	78
Румунія	23
Болгарія	21
Португалія	18
Іспанія	20
Греція	20
Кіпр	16

В. Юрчишин оцінює ситуацію в Україні ще більш песимістично. На його думку, до середнього класу в Україні можна віднести 10–12 % населення, ще 1–2 % є багатими та надбагатими. Всіх інших, а це понад 85 %, можна вважати тією чи іншою мірою бідними [9]. Усереднені результати опитувань, проведених Центром Разумкова у лютому-жовтні 2011 р., підтверджують ці висновки. На питання про матеріальне становище родини респонденти відповіли так (розраховано автором за даними [10]):

- ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти – 17,3 %;

- вистачає лише на харчування та придбання необхідних некоштовних речей – 39,7 %;

- у цілому на життя вистачає, але придбання товарів тривалого вжитку (меблі, холодильник, телевізор тощо) викликає труднощі – 35,9 % опитаних;

- живемо забезпечено, але зробити коштовні покупки (квартира, автомобіль тощо) поки що не в змозі – 5,6 %;

- можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо, – 0,2 %;

- важко відповісти – 1,3 %.

Отже, за суб'єктивною оцінкою бідними в 2011 р. в Україні були 54,0 % населення, а 17,3 % — навіть злиденними. Якщо брати за основу порівняння стандарти розвинених країн, то бідними можна вважати понад 90 % населення України (розраховано автором за даними [10]).

Про глибоку соціальну нерівність в Україні свідчать і значення децильного коефіцієнту (співвідношення доходів 10 % найбагатшого населення до доходів 10 % найбіднішого). Так, значення цього показника для Японії складає 4,5, для Скандинавських країн — 3–6, для Німеччини — 7–8, для США — 11–13, для Великої Британії — 14. Найбільш суттєвий розрив між багатими і бідними спостерігається у Бразилії — значення децильного коефіцієнта становить 55–60. Для Аргентини, яку прийнято згадувати наступною, він дорівнює 35. Що стосується України, то дані офіційної статистики показують низький розрив між доходами багатих і бідних — значення коефіцієнта знаходиться на рівні близько 5,5, що суттєво суперечить реаліям, з якими кожен з нас стикається мало не щоденно. За різними експертними оцінками, що враховують діяльність тіньового сектору, розрив у доходах найбагатших і найбідніших українців сягає 25–45. Отже, соціальна нерівність в Україні є однією з найбільших у світі, що також є свідченням низького рівня розвитку та слабкості вітчизняної економіки. Зазначимо, що в розвинених країнах розрив в доходах понад 10 разів вважається соціально небезпечним [11–15; 16, с. 108]. Таке становище головною мірою є наслідком гострої системної кризи, що розпочалася наприкінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття.

Важливою складовою дослідження соціальної нерівності і бідності в Україні є виділення соціальних груп, для яких ці проблеми є особливо болючими.

Так, чималий інтерес становить вплив складу домогосподарства (працюючі або непрацюючі дорослі, неповнолітні діти, пенсіонери) на рівень його добробуту. При цьому особливо важливо зрозуміти, чи задовольняються потреби сімей з дітьми. Адже в дитячому та підлітковому віці проблеми бідності сприймаються особливо гостро, що в подальшому позначиться на характері індивіда та його поведінці в соціумі. На жаль, спостерігається пряма залежність між кількістю неповнолітніх дітей в домогосподарстві та рівнем їх бідності. Так, значення цього показника для домогосподарств з однією дитиною удвічі нижчий, ніж для таких, де дітей троє та більше. Так само негативно на добробут домогосподарства впливає наявність у його складі непрацюючих пенсіонерів. [17, с. 83, 84]. При цьому спостерігається загальний низький рівень життя домогосподарств незалежно від їх складу.

Що стосується розбіжностей у рівні доходів жителів міст та сіл, то за результатами обстеження домогосподарств у I півріччі 2011 р. можна зробити такі висновки. Середній дохід, що припадає на одного члена домогосподарства, складає 1461 грн у міській та 1193 грн у сільській місцевості, тобто доходи городян в середньому на 22,5 % вищі. Частка населення із середньодушовими доходами на місяць, нижчими за прожитковий мінімум, складала у міській місцевості 18,9 %, а в сільській — 30,4 %. На продукти харчування припадало 52,5 % сукупних витрат міських домогосподарств та 60,6 % — сільських. Все це є свідченням того, що рівень бідності сільського населення України є більш високим, хоча ступінь нерівномірності їх доходів є нижчим: децильний коефіцієнт доходів городян — 5,4, селян — 4,6 [11].

Є певні розбіжності і в доходах жителів різних регіонів України. Так, за даними табл. 8.2, в 2011 р. працівники Вінницької, Волинської, Житомирської, Закарпатської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської областей в середньому отримували заробітну плату, що складала менш ніж 80 % від середньої по країні, в той час, коли оплата праці в таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Київська та Луганська була вище за середню по країні, а в Києві це перевищення склало понад 1,5 разу (розраховано автором за даними [11]).

З одного боку, ці дані свідчать про наявність певних розбіжностей в оплаті праці робітників у різних регіонах України, а з другого — ці розходження не можна вважати достатньо суттєвими. Про це наочно свідчать дані табл. 8.2, а також розраховане за ними значення коефіцієнта варіації, яке не перевищує 20 % (розраховано автором за даними [11]). Отже, суттєвої різниці в оплаті праці робітників різних регіонів України не виявлено.

Таблиця 8.2

**Середньомісячна заробітна плата в розрахунку
на одного штатного працівника за регіонами України у 2011 р.
(розраховано автором за даними [11])**

Регіон	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Україна	2633	100,0
Автономна Республіка Крим	2295	87,2
Вінницька	2074	78,8
Волинська	1994	75,7
Дніпропетровська	2791	106,0
Донецька	3063	116,3
Житомирська	2071	78,7
Закарпатська	2069	78,6
Запорізька	2606	99,0
Івано-Франківська	2212	84,0
Київська	2761	104,9
Кіровоградська	2114	80,3
Луганська	2742	104,1
Львівська	2244	85,2
Миколаївська	2448	93,0
Одеська	2387	90,7
Полтавська	2481	94,2
Рівненська	2211	84,0
Сумська	2177	82,7
Тернопільська	1871	71,1
Харківська	2407	91,4
Херсонська	1970	74,8
Хмельницька	2075	78,8
Черкаська	2155	81,8
Чернівецька	1986	75,4
Чернігівська	1974	75,0
м. Київ	4012	152,4
м. Севастополь	2477	94,1

А от заробітна плата працівників, зайнятих різними видами економічної діяльності, різниться значною мірою. Дані табл. 8.3 свідчать про те, що у 2011 р. розрив між заробітками працівників, зайнятих у сфері рибальства, рибництва, в сільському господарстві, та працівників, що займалися фінансовою діяльністю, складав 3–4 рази.

Таблиця 8.3

**Середньомісячна заробітна плата в розрахунку
на одного штатного працівника за видами економічної діяльності
в Україні у 2011 р. (розраховано автором за даними [11])**

Вид діяльності	Середньомісячна заробітна плата	
	грн	% до середньої по країні
Усього	2633	100,0
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	1800	68,4
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	2300	87,4
Рибальство, рибництво	1369	52,0
Промисловість	3120	118,5
Будівництво	2250	85,5
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2339	88,8
Діяльність готелів та ресторанів	1777	67,5
Діяльність транспорту та зв'язку	3138	119,2
Фінансова діяльність	5340	202,8
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2935	111,5
Державне управління	3054	116,0
Освіта	2081	79,0
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1778	67,5
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	2380	90,4

До низькооплачуваних видів діяльності можна також віднести діяльність готелів і ресторанів, освіти, охорону здоров'я та надання соціальної допомоги; до високооплачуваних — промисловість, діяльність транспорту та зв'язку, операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям, державне управління. Таким чином, сфера зайнятості значною мірою впливає на добробут працівника.

При дослідженні варіації середньої заробітної плати залежно від регіону або сфери зайнятості звертає на себе увагу загальний низький рівень оплати праці, яка не дозволяє забезпечити працівникам нормальні умови життя та розвитку. Так, склад українського споживчого кошика далекий від стандартів розвинених країн, він орієнтований не на забезпечення більш-менш задовільних умов життя, а лише на виживання [18]. Якщо ж узяти за основу відносно реальні для здорового життя норми харчування і повноцінне задоволення всіх інших потреб, споживчий кошик, за експертними оцінками 2009 р., сягав близько 3580 грн [19]. Наприкінці 2011 р., навіть з урахуванням занижених

офіційною статистикою темпів інфляції (109,1 % — у 2010 р. та 104,6 % — у 2011 р.) [11], вартість цього споживчого кошика має становити 4086 грн, тоді як передбачений державою прожитковий мінімум для працездатної особи в грудні 2011 р. становив лише 1004 грн [20], а середня заробітна плата в грудні 2011 р. складала 3054 грн [11].

Саме низький рівень оплати праці в Україні є головною причиною такого феномена, як бідність зайнятого населення. В розвинених країнах працюючі не завжди гарантовано отримують високі доходи, але від бідності вони точно убезпечені. В Україні робітник не завжди може за рахунок заробітної плати задовольнити власні потреби, а під його опікою дуже часто знаходяться ще й неповнолітні діти, пенсіонери, безробітні члени домогосподарства працездатного віку.

Наведене свідчить про існування в Україні глибокої соціальної нерівності та нерозривно з нею пов'язаної бідності. Ці явища, з одного боку, є результатом занепаду соціально-економічної системи країни, а з другого — перешкоджають її розвитку в майбутньому. Особливої гостроти вони набувають, якщо зважати на сучасні загальносвітові процеси формування постіндустріального суспільства. За висновками фахівців ООН, якщо декілька десятиліть тому конкурентні переваги були у країн з багатими природними ресурсами, капіталами, то нині економічне зростання на 64 % залежить від людського і соціального потенціалів, природних ресурсів — на 20 %, капіталу — на 16 % [9]. Тому втрата людського потенціалу, яка є неминучою при зубожінні значної частини населення, зниженні якості освіти та охорони здоров'я, зумовлює лише поглиблення відставання України від розвинених країн та значно знижує її шанси на економічний прорив.

До того ж, світовий досвід показує, що суспільство стає нестабільним, а ймовірність соціальних вибухів — високою, якщо значення децильного коефіцієнта перевищує 10 [6, с. 83]. Наслідком соціальної нестабільності завжди є нестабільність політична. Отже, необхідність боротьби з соціальною нерівністю та бідністю має бути очевидною для керівництва нашої держави, бо не тільки загрожує йому недоотриманням потенційних прибутків у майбутньому, а й несе пряму загрозу його майну та суспільній позиції вже сьогодні. Тому в розв'язанні цих проблем зацікавлені не тільки представники нижчого класу, що потерпають від них щоденно, а й представники інших суспільних груп, бо ситуація, що склалася, несе низку економічних, соціальних, політичних, демографічних та інших проблем для всіх верств населення України.

Некоректно було б говорити про те, що держава зовсім не намагається поліпшити ситуацію: в I півріччі 2011 р. 27,7 % доходів населення України було сформовано за рахунок соціальної допомоги та інших поточних трансфертів, при цьому частка доходів від зайнятості (оплати праці, доходів від

підприємницької діяльності та самозайнятості) складала 52,9 % [11]. Тим не менш, результати вітчизняної соціальної політики є вкрай невтішними: зубожіння переважної частини населення, руйнація систем освіти та охорони здоров'я, зниження тривалості життя, втрата наукового потенціалу країни та відтік мозків, трудова міграція, зниження чисельності населення, низька продуктивність праці та поступове погіршення якості трудових ресурсів тощо.

Викладене свідчить про неефективність дій держави, неадекватність обраних інструментів впливу та брак коштів, що виділяються. До основних причин такої ситуації можна віднести [21]:

— реалізацію переважно екстенсивного типу економічного зростання, консервування застарілої економічної структури зі значною часткою ресурсно-добувних та експортоорієнтованих виробництв. З одного боку, така ситуація призводить до зниження попиту на кваліфіковану робочу силу, а отже, і капіталовкладень у людський розвиток, а з другого — низький рівень конкурентоспроможності української економіки зумовлює невисокі обсяги національного виробництва, що в свою чергу консервує низькі доходи та обсяги споживання;

— визнання пріоритету економічного зростання над соціальним розвитком; розуміння економічного зростання як передумови, що автоматично поліпшить рівень життя населення; ігнорування того факту, що поліпшення здоров'я та підвищення рівня освіти громадян можуть стати потужним важелем економічного зростання в умовах переходу до постіндустріального суспільства, недооцінювання ролі інституційних перетворень;

— значний тіньовий сектор. Працівники, що в ньому зайняті, з одного боку, мають дуже низький рівень соціального захисту, а з другого — несплата податків обумовлює зниження надходжень до державного бюджету і зменшує можливості фінансування соціальної сфери;

— розгляд соціальної політики як похідної від економічної. Такий підхід, можливо, виправданий в індустріальному суспільстві, але в умовах переходу до постіндустріального суспільства роль соціальної політики істотно зростає. І вже результати економічної політики значною мірою залежать від ефективності перетворень у соціальній сфері;

— нівелювання гостроти проблеми соціального розшарування населення через визнання подібної ситуації нормальним явищем в умовах розбудови ринкової економіки. При цьому не акцентується увага на надмірності розшарування та його значних негативних соціально-економічних, політичних, демографічних наслідках;

— обмеженість у розумінні соціальної політики як підтримки лише незахищених верств населення. Поза увагою залишається така її важлива складова, як підтримка розвитку людського потенціалу, сприяння реалізації можливостей працездатних, особливо обдарованих громадян;

– намагання оцінити результати соціальної політики динамікою кількісних економічних показників, часто усереднених, безвідносно до реальних соціальних змін у суспільстві;

– подвійні стандарти соціальної політики: перші — проголошені — існують де-юре. Вони закріплені в Конституції та ратифікованих Україною міжнародних нормах (право на працю, відпочинок, безкоштовну освіту та охорону здоров'я, право на дохід не менше прожиткового мінімуму тощо); другі — ті, що існують де-факто, — за якими живе сучасне українське суспільство, полягають у неналежному виконанні або повному недотриманні норм, закріплених у законодавстві;

– існуючий механізм перерозподілу доходів громадян, у тому числі через державний бюджет, який значною мірою працює на користь вищого класу, загострюючи проблеми соціальної нерівності та бідності навіть за умов економічного зростання;

– зневіра населення у можливість суттєвого поліпшення рівня життя, розчарування у власних силах та можливостях, апатія, тривога та депресія, перенесення відповідальності за своє життя на державу та інших людей. Наслідком цього стають зниження трудової активності та ефективності праці, поширення соціальних аномалій (пияцтва, наркоманії, захворюваності, злочинності), демографічні проблеми тощо.

Як відомо, державне регулювання, спрямоване на формування гідної якості життя кожної людини, її розвиток і захист прав, становить сутність соціальної політики [2, с. 393]. Відповідно до мети регулювання її можна поділити на дві складові: активну та пасивну. *Активну соціальну політику* спрямовано на забезпечення реалізації підприємницького, трудового, інтелектуального та творчого потенціалів населення. Основна мета *пасивної соціальної політики* полягає в соціальному забезпеченні незахищених верств населення та вдосконаленні системи відтворення людського потенціалу країни.

До основних напрямків активної соціальної політики, спрямованої на пом'якшення соціальної нерівності та зниження рівня бідності в Україні, слід віднести:

– вдосконалення системи захисту прав власності, боротьбу з монополіями та захист конкуренції;

– структурну перебудову економіки України шляхом нарощування частки інноваційного сектору та скорочення частки ресурсно-добувних виробництв; використання існуючих конкурентних переваг України як виробника і експортера продуктів харчування, рекреаційного і туристичного центрів, транспортної розв'язки тощо; подальший розвиток авіабудування, космічних технологій, атомної енергетики, автомобільної промисловості, виробництва зброї та військової техніки тощо;

– сприяння реалізації власного підприємницького, трудового, інтелектуального, творчого потенціалів індивідів значною мірою за рахунок створення сприятливих умов з метою розвитку малого підприємництва, а також за рахунок поліпшення інвестиційного клімату в Україні для створення нових виробництв, бажано інноваційних, за рахунок як іноземних, так і вітчизняних капіталовкладень;

– підвищення рівня оплати праці та створення стимулів для високопродуктивної праці, а також постійного поглиблення знань та вдосконалення навичок робітників;

– боротьбу з еміграцією шляхом забезпечення нормальних умов життя і праці в Україні та створення можливостей для реалізації інтелектуального і творчого потенціалів наших співвітчизників.

Що стосується пасивної соціальної політики, то з метою поліпшення соціальної структури українського суспільства державі необхідно спрямувати свої зусилля на:

– підвищення рівня соціального захисту пенсіонерів, інвалідів, неповнолітніх дітей, хворих безробітних тощо шляхом доведення соціальних стандартів до рівня, який би забезпечував задоволення не тільки фізіологічних, соціальних та духовних потреб людини на належному рівні. При цьому допомога може надаватися як у грошовій, так і в натуральній формі;

– створення та розвиток інститутів, які б гарантували збереження заощаджень громадян та захист їх від інфляції;

– розвиток страхування, у тому числі впровадження страхової медицини;

– вдосконалення системи освіти, спрямоване на підвищення як загальногo рівня освіченості та культури громадян, так і на поглиблення професійних знань, у тому числі за рахунок формування у майбутнього фахівця не тільки теоретичної бази, а ще й практичних навичок майбутньої діяльності.

Однак усі ці заходи, спрямовані на підвищення рівня життя населення і боротьбу з бідністю та надмірною соціальною нерівністю, не будуть достатньо ефективними, якщо не вестиметься реальна боротьба з корупцією та тінізацією економіки. Зокрема, йдеться про такі заходи:

– створення дієвої судової системи;

– підвищення заробітних плат у державному секторі та забезпечення відповідальності за хабарництво;

– декларування доходів і витрат чиновниками та членами їх родин;

– припинення роботи нелегальних конвертаційних центрів та обмеження готівкових операцій між суб'єктами підприємницької діяльності;

– боротьба з порушеннями митних процедур;

– заборона або значні обмеження співпраці з офшорними зонами;

– обмеження кількості контролюючих органів, оптимізація їх повноважень та посилення контролю над результатами їх роботи;

– мінімізація, а краще повна ліквідація податкових пільг, адже в нашій країні вони скоріше є не засобом стимулювання окремих галузей або виробництв, а методом нечесної конкуренції та розкрадання коштів державного бюджету;

– спрощення звітності суб'єктів підприємницької діяльності, у тому числі за рахунок боротьби з дублюванням інформації в різних формах звітності.

Крім цього держава має проводити агітаційну діяльність, намагаючись підвищити внутрішню відповідальність громадян за власне життя та життя своїх родин. Тут йдеться про формування відповідних мислення і поведінки, починаючи зі здорового способу життя і закінчуючи активною економічною, соціальною та політичною позицією, прагненням постійного саморозвитку та пошуків шляхів застосування своїх здібностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваліско, Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посіб. / Н. В. Коваліско. — Львів : Магнолія 2006, 2007. — 328 с.
2. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2008. — 448 с.
3. Макеєв, С. Статус класового аналізу в сучасній соціології / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 81–91.
4. Добренєков, В. І. Соціологія: Соціальна структура і стратифікація / В. І. Добренєков. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 536 с.
5. Волков, Ю. Г. Соціологія : учеб. для студ. вузів / Ю. Г. Волков, В. І. Добренєков, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов ; под ред. В. І. Добренєкова. — М. : Гардарики, 2003. — 512 с.
6. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : кол. наук.-аналіт. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. — 496 с.
7. Ільчук, Л. Підсумковий моніторинг розвитку соціальної сфери за 2010 рік [Електронний ресурс] / Л. Ільчук // Центр перспективних соціальних досліджень. — Режим доступу: http://www.cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=148:-2010-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24#_ftn17.
8. Межа бідності в Україні та Європі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zet.in.ua/http://zet.in.ua/socium/mezha-bidnosti-v-ukra%D1%97ni-ta-yevropi/>. <http://gvizdivtsi.org.ua/?feed=rss2>
9. Юрчишин, В. «Зарплатні сльози». Хто винен і що робити [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=814.
10. Соціологічне опитування «Яке з наведених суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашої родини (динаміка 2004–2011)» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=139.

11. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.
12. На шляху до кінця світу? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gvizdivtsi.org.ua/?p=4023>.
13. Програма соціалістичної партії України. Боротьба з соціальною нерівністю, ліквідація бідності [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://spru.in.ua/about/programa#N03>.
14. Соболев, Ю. Пострадянська Росія [Електронний ресурс] / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. — 2011. — 4 бер. (№ 8). — Режим доступу: <http://dt.ua/articles/76834>.
15. Соціальна прірва в Україні поглиблюється. Багатії отримують в 9 разів більше бідних [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.newsru.ua/finance/06may2008/v_9_gaz.html.
16. Яценко, Л. Д. Рівень та якість життя населення України: міжнародні порівняння / Л. Д. Яценко, С. І. Лавриненко, Т. В. Цихан // Стратег. пріоритети. — 2007. — № 3 (4). — С. 103–111.
17. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні : монографія / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін. ; за ред. Е. М. Лібанової. — К. : Ін-т демографії та соціальних дослід. НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Укр. центр соціальних реформ, 2009. — 288 с.
18. Споживчий кошик українця виявився гіршим, ніж пайок військовополоненого у 1941 році [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tsn.ua/groshi/spozhivchiy-koshik-ukrayincu-a-viyavivsvya-girshim-nizh-payok-viyskovopolonenogo-u-1941-roci.html>.
19. Юрчишин, В. Консервація розбіжності у рівнях номінальних доходів населення [Електронний ресурс] / В. Юрчишин. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=112&or_id=1694.
20. Закон України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23.12.2010 р. № 2857-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2857-17>.
21. Колот, А. Міфи соціальної політики, або з чого слід розпочати формування нової моделі [Електронний ресурс] / А. Колот // Дзеркало тижня. — 2010. — 23 січ. (№ 2). — Режим доступу: <http://dt.ua/articles/59002>.

ТЕМА 9. СТРАХОВИЙ ЗАХИСТ: СУТНІСТЬ ТА МОДЕРНІЗАЦІЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Л. В. Нечипорук, доктор економічних наук, професор

Страховання забезпечує стабільність, соціальні гарантії в суспільстві за допомогою механізму фінансового захисту. Протягом століть страховий захист удосконалювався, змінювалися його організаційні форми, методи компенсації